

ZAZA DİLİNDE LEHÇE FARKLILIKLARI

The Dialectological Differences Of Zaza Language

İlyas ARSLAN¹

ÖZET

Bu makalenin temel gayesi Zaza dilinin lehçeleri hakkında genel bilgi vermektir. Zaza dilinin genel bir tanıtımından sonra, kuzey ve güney lehçeleri arasındaki temel farklılıklar işlenerek daha derin araştırmalara temel oluşturulması amaçlanmaktadır. Fonoloji bölümünde bir taraftan her iki lehçedeki ses düşmeleri işlenirken, diğer taraftan genel fonolojik süreçlere de değinilmiştir. Morfoloji (şekilbilim) ve sentaksın (cümle bilimi) temel alanları karşılaştırılarak farklılıklar üzerinde durulmuştur. Ayrıca zamanlar, şahıs zamirleri ve fiil çekimlerinin her iki lehçedeki farkları irdelenmiştir. Son olarak sentaksda cümlenin eksenine kısa değinilirken iki lehçenin özellikle fiil örneklerinin cümle içerisindeki dizimi karşılaştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Zaza Dili, Dımlı, Kırmancki, Diyalektoloji

ABSTRACT

The main purpose of this article is to give a general information about the dialects of the Zaza language. After a general introduction to the Zaza language, the main differences between the northern and southern dialects are investigated in a way to form a base for a deeper research. In the phonology section, disappearing of some phonological processes in both dialects are discussed together with a general discussion of phonological processes. Differences are emphasized by comparing the basic fields of morphology and syntax. The differences in tense, pronouns, and verb agreement in both dialects have

1 Dr. Öğr. Üyesi, Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, arslanelias@gmail.com

been examined. Finally, the syntax is briefly discussed, the Controller-Pivot relations des sentences has been determined and the position of preverbs in the sentence is compared.

Keywords: Zaza language, Dimili, Kirmancki, Dialectology

Kısaltmalar

*	Gramere uymayan yapılar	Krş	Karşılaştırınız
1PL	1.PLURAL ‘1.çoğul şahıs’	M	Maskulin ‘eril’
1SG	1 SİNGULAR ‘1.tekil şahıs’	NOM	Nominatif ‘nominatif hal’
2PL	2.PLURAL ‘2.çoğul şahıs’	OBJ	Object ‘nesne’
2SG	2 SİNGULAR ‘2.tekil şahıs’	OBL	Obliquus ‘ergativ dillerde ismin ikinci hali’
3PL	3.PLURAL ‘3.çoğul şahıs’	Ö	Özne
3sgF	3 singular Feminin ‘3.tekil dişil şahıs takısı’	P	Patient ‘edilen’
3SG _F	3 SİNGULAR _{FEMININ} ‘3.tekil şahıs _{dişil} ’	pl	plural ‘çoğul şahıs takısı’
3sgM	3 singular Maskulin ‘3.tekil eril şahıs takısı’	PL.NOM	Plural Nominatif ‘çoğul nominatif’
3SG _M	3 SİNGULAR _{MASKULIN} ‘3.tekil şahıs _{eril} ’	PL.OBL	Plural Obliquus ‘çoğul oblik’
F	feminin	POP	Postposition ‘arka ek’
İnr.	Intransitif ‘geçissiz’	REC	Rectus ‘ergativ dillerde ismin birinci hali’
İT	İsim Tümlenci	tr.	Transitif ‘geçisli’

1 ZAZA DİLİ

1.1 Zaza Diline Genel Bir Bakış

Zazaca’yla ilgili bilimsel çalışmaların geçmişi eski olmadığı gibi nicelik açısından da zengin sayılmaz. Hatta Alman Dilbilimci Oscar Mann’ın Zazacayı İrani diller familyasında bir dil olarak tasnif etmesine kadar eksik verilerden dolayı Zazaca lehçe olarak tanımlanmaktaydı (bkz. Hadank 1932: 9ff). Nitekim Oscar Mann’ın gerek 1901-1903’deki gerekse 1906-1907 yıllarındaki Zazaca derlemeleri Karl Hadank tarafından düzenlenerek 1932 yılında *Mundarten der Zaza: Hauptsächlich aus Siverek und Kor* adıyla kitap halinde Berlin’de Almanca olarak yayımlandı. Bu kitap Zaza Dili hakkında yayınlanan ilk gramer kitabı özelliğine de sahip olup örnek dil verileri güney lehçesine aittir.

1985 yılında Terry Lynn Todd kendi doktora çalışması olan *A grammar of Dimili also known as Zaza*² kitabını İngilizce olarak yayınlamıştır. Yine güney lehçesini kapsayan bir diğer doktora tezi *Zazaki: Grammatik und Versuch einer Dialektologie* 1998 yılında Ludwig Paul tarafından yayınlanmıştır. Kuzey

2 <http://www.zazaki.de/english/T.L.Todd-AGrammarofDimli.pdf>

lehçesini detaylı olarak inceleyen ilk bilimsel eser Zülfü Selcan'ın *Grammatik der Zaza-Sprache (Norrdialekt)* adlı doktora çalışmasıdır. Almanya Düsseldorf Üniversitesinde yapmış olduğum ağırlıkla Kuzey Zazacasını işleyen doktora çalışmam *Verbfunktionalität und Ergativität in der Zaza-Sprache*³ 2016 yılında tamamlanmıştır.

Yurtiçinde ve diasporada Zaza Dili üzerine çeşitli gramer kitapları yazılmıştır. Bunlardan bazıları: Fahri Pamukçu, Mesut Keskin, Mehmet Malmısanij, İdris Solmaz, Harun Turgut. Ayrıca Zazaca Öğrenme kitabı olarak hazırlanan ders kitapları da mevcuttur: Hıdır Eren, Mehmet Mükân, Haydar Güneş, Abdulaziz Bekî.

1.2 Zaza Dilinin Yayılma Alanı

Zaza Dili Doğu Anadolu bölgesinde Yukarı Fırat-Dicle havzasında konuşulmaktadır. Tunceli (Dersim), Bingöl (Çewlig) ve Elazığ (Xarpêt) sınırları içerisinde çoğunluk dili olan Zazaca, bu illere komşu Diyarbakır, Erzincan gibi illerde de yoğun olarak konuşulmaktadır. Bunların dışında Muş, Adıyaman, Erzurum, Bitlis, Malatya, Urfa ve Sivas sınırları içerisinde Zazaca konuşanlar da bulunmaktadır. Zaza Dilinin konuşma alanı kuzeybatıda Sivas Zara, batıda Çemişgezek (Dersim/Tunceli), güneyde Siverek (Urfa), güneydoğuda Mutki ve Tatvan (Bitlis), doğuda Varto/Gımgım (Muş) ile Xınıs (Erzurum) kuzeyde Tercan ve Çayırılı'ya (Erzincan'a) kadar uzanmaktadır (Paul 1994: 48)⁴. Türkiye'nin bütün metropollerinde Zazaca konuşan bir hayli insan vardır. Ayrıca ardi arkası hiç kesilmemiş iskan yasaları sonucunda adı geçen yerlerin dışında başka yörelerde de Zaza yerleşim yerleri oluşmuştur. Sarıkamış, Aksaray ve Tokat'da halkı Zazaca konuşan köyler mevcuttur. Türkiye sınırlarının dışında da Zaza Dili konuşulmaktadır. Musul şehrinin yakınlarında Zaza köyler bulunmakla birlikte Suriye'nin kuzeyinde de Zazaca konuşulan bölgeler vardır. 'A.v. Le Coq [10 Eylül 1921 deki konuşmamızda] Şam (1902) daki izlenimlerini aktarırken oradaki Kurmanci Kürtlerden hiç kimsenin Zazaca konuşmadığını, ama bütün Zazaların Kurmanci de konuştuklarını belirtmiştir'⁵. Kaynaklarda Kazakistan ve Azerbaycan'da da Zazaların yaşadığı belirtilmektedir (Selcan 1998: 5-6). Ayrıca Batı Avrupanın birçok ülkesinde özellikle bilhassa Almanya ve Hollanda'da hatırı sayılır bir Zaza kitlesi mevcuttur.

3 http://docserv.uni-duesseldorf.de/servlets/DerivateServlet/Derivate-39270/Arslan_Dissertation_Submit_Bib_A1.pdf

4 'Das Verbreitungsgebiet umfasst im Nordwesten den Kreis Zara (Sivas), im Westen Çemişgezek (Dersim/Tunceli), im Süden Siverek (Urfa), im Südosten Mutki und Tatvan (Bitlis), im Osten Varto/Gımgım (Muş) und Xınıs (Erzurum) und im Norden Tercan und Çayırılıye (Erzincan)'.

5 'A.v. Le Coq teilte [im Gespräch vom 10. September 1921] seine Beobachtung in Damaskus (1902) mit; dort habe kein Kurmanji-Kurde Zaza gesprochen, wohl aber alle Zaza auch das Kurmanji' (Hadank 1932:19).

Harita 1.1 İrani diller coğrafyasında Zaza Dilinin Yeri (2000)⁶

Kurmanci (Kürtçe) konuşulan bölgelere komşu olan Zazalar genelde Kurmanci Diline de hakimdirler ve günlük yaşamlarını üç dille (Zazaki, Kurmanci, Türkçe) sürdürürler. Bu durum özellikle Diyarbakır'ın gerek içinde gerekse kuzey ilçelerinde daha da belirgindir.

1.3 Zaza Dilinin Lehçeleri

Birçok ağız bulunan Zaza Dilini iki temel lehçeye ayırmak mümkündür. Kuzey lehçesinin ağızları birbirine daha yakın olmakla birlikte, güney lehçesinde bazı ağızlar birbirine daha uzak kalmaktadır. Kuzey bölgesindeki Zazalar 200-300 yıldan beri Dersim'den yakın çevreye dağıldıkları için dillerinde fazla bir değişim yaşanmamıştır. Alevi olan kuzey Zazalarının dilbirliğinde ortak inancın da büyük bir payı olmuştur. Güney Zazacasında durum daha farklıdır. Büyük çoğunluğu Şafii mezhebine (Elazığ, Bingöl, Diyarbakır) bağlı olan güney Zazalarının bir kısmı da Hanefi mezhebine (Siverek, Çermik, Gerger) bağlıdır. Mezhep farklılığının tarihi daha da eskilere dayandığından bu iki güney ağız arasında farklılıklar daha da fazladır.

6 s. <http://titus.uni-frankfurt.de/didact/karten/iran/iranm.htm>, auch in Ware (1996) Nr. 10, S. 53f.

Harita 1.2 Diyalektê Zazakî⁷

Zazaca konuşulan bütün alanı Harita 1.2 vermektedir. İç kısımlardaki koyu alanlar dilin en yoğun konuşulduğu alanlardır. Bu alanın içerisinde yer yer Kurmanci ve Türkçenin konuşulduğu küçük alanlar da bulunmaktadır. Haritanın ortasındaki açık yeşil hat ise iki lehçe arasındaki sınırı yaklaşık olarak vermektedir. İç alanın dışında kalan bölgelerde Zazaca, Kurmanci ve Türkçenin yoğunluğu farklılıklar göstermektedir. Sınır bölgelerinde yer yer komşu diller ağırlık kazanmaktadır ve bu komşu dillerle dil etkileşimi özellikle leksikoloji alanında gözlemlenebilmektedir. Zaza Dilinin Lehçeleri fonolojik, morfolojik, sentaktik ve leksikal alanlarda farklılıklar gösterirler. En az farklılık senktaksda gözlemlenirken, en yoğun farklılıklar ise fonolojide kendini göstermektedir.

2 Fonoloji

2.1 Ses Düşmeleri

Diyalektoloji çerçevesinde dört önemli fonolojik özellik öne çıkmaktadır (krş. Selcan 1998:124).

a. Kuzey Lehçesinde bazı ünsüzler önündeki sesliye göre değişime uğrarken güney lehçesinde bu kural geçerliliğini yitirir.

Kalın Ünlüler (a[a], e[ɛ], ı[i], o[o], u[u]) önündeki bazı seslerin dış yuvasında üretilmesini sağlarlar. İnce Ünlüler (ê[e], î[i], ü[y]) ise sesin dış yuvası ve damak

7 Dil haritası Selcan 1998 iç kapaktan alınarak lehçe sınırları ve konuşma yoğunluğu yazar tarafından çizilmiştir.

arasındaki bölgede oluşmasına neden olurlar. Bu kural sadece aşağıdaki ünsüzler için geçerlidir.

Tablo 2.1 Kalın ve ince ünlülerin etkisi

		Ünsüzden sonra: a, e, ı, o, u	Ünsüzden sonra: ê, î, ü
		Diş eti	Damak-Diş eti
Affricats*	c	[dʒ] ca, cemed, cor	[dʒ] cêr, cıran
	ç	[tʃ] çadire, çewlîg	[tʃ] çê, çêver, çü
Fricatives**	s, ş	[s] sar, seker	[ʃ] şêl, şıye
	z, z	[z] zama, zelal	[ʒ] zê, zia

* İki veya daha fazla sesin kaynaşmasından oluşan c, ç gibi tek seslerdir.

** Sürtünmeliler: f, v, s, z

Bu farklılık aynı kelimelerin fonolojik olarak farklı kullanımında daha da netleşir:

(2.1)

(G) cemed [dʒemed] : (K) cemed [dzemed]:

(G) çar [tʃar] : (K) çar [tsar]

(G) şar [ʃar] : (K) sar [sar]

(G) zeytin [zetin] : (K) zêtin [ʒetin]

Zaza Dilinin bu özelliği ile bağlantılı oluşmuş yanlış bir algıyı da vurgulamak gerekiyor. Kuzey Zazalarının tamamen s ve ş yerine s yi güneylilerin ise ş yi kullandıkları doğru değildir. Misal gölge kuzey Zazacasında *şıye*, güney Zazacasında *si* dir. Siyah kuzey Zazacasında *şia* güney Zazacasında ise *siyah* tır. Her iki ses de her iki lehçede yoğun olarak kullanılmakta, kuzey Zazacası bu sesleri önündeki ünlüye göre dönüştürmektedir.

b. Ejektif ve ejektif olmayan sessiz patlamalılar (bkz. Selcan 1998).

Tablo 2.2 k,p,t varyantları

KUZEY	GÜNEY	KUZEY	
	k, p, t	k, p, t	k', p', t'
k, k	<i>kal</i> [kal] 'pişmemiş, yaşlı'	<i>kal</i> [kal] 'pişmemiş' 'pişmemiş'	<i>kal</i> [k'al] 'yaşlı'
p, p	<i>pıt</i> [pit] 'sessizce yürümek, bebek'	<i>pıt</i> [pit] 'sessizce' yürümek'	<i>pıt</i> [p'it] 'bebek'
t, t	<i>tüye</i> [tyje] 'dut, baykuş'	<i>tüye</i> [tyje] 'dut'	<i>tüye</i> [t'yje] 'baykuş'

Güney Lehçesinde sınırlı kelimelerde kullanılan ejektif sessiz patlamalılar, kuzey lehçesinde yoğun olarak kullanılmaktadır. Bu seslerin peltek (ejektiv) olanlarında sesin üretildiği bölgede nefes bloke edilir. Kuzey Zazacasındaki ayrıca ç sesinin de ejektif variantı kullanılmaktadır: ç [tʰ] ç [tʃ]. Misal: *Çêl-çuk* [tʃˈɛl- tʰʊk] ‘çalaçocuk’.

c. Ses düşmesi.

Zaza Dilinin güney lehçesinde tarihi ses düşmeleri mevcuttur. Bu sesler isimlerde, sıfatlarda fiillerde ve diğer alanlarda kendini göstermektedir. Ses veya hece düşmeleri kısmen de kuzey lehçesinde gerçekleşmiştir.

I. Kelime sonunda ses düşmesi (Apocope).

En çok göze çarpanlar ise düşen dişil /-e/ ve çoğul /-i/ ekleridir. Güney lehçesi gibi birçok İrani dilde de bu ekler Orta İrani dönemden itibaren düşmüştür (Gippert 2008). Tablo 2.3 (Arslan 2017:15) cinsiyet, tekil/çoğul ve *biyaene* eklerinin karşılaştırmasını vermektedir.

Tablo 2.3 Apocope

	GÜNEY	KUZEY	Güney Lehçesinde düşen sesler
Genus	vum-Ø /vum/ ‘badem’ kenek-Ø /kɛnək/ ‘kız’ aşm-Ø /ɛʃm/ ‘ay’	vam-e /vamə/ çênek-e /ʃɛnəkə/ asm-e /ɛsmə/	dişil /-e/ [ə]
Numerus	lɪng-Ø /lɪŋ/ ‘ayaklar’ dest-Ø /dɛst/ ‘eller’ merdım-Ø /mɛrdım/ ‘adam, akraba’	lɪng-i /lɪŋgi/ dɛst-i /dɛʃti/ mordem-i /mordemi/	çoğul /-i/ [i]
Copular	/qə>ləm-a ʃɛnˈtə di/ <qelem-a çante dı- Ø > pen-is bag in ‘The pen is inside the bag’ (Todd1985:81)	/qə>ləm-a tʃɛnˈtə də-r*-a/ <qelem-a çante de-r-a> pen-is bag in ‘The pen is inside the bag’	Copular 3tekil

* /-n/, /-r/ ünlü Entklitika dan önce belirirler. *ti mın-a bizewejiye* ‘Sen benimle evlenirsen’ (Paul 1998:68).

II. Kelime başında ses düşmesi (Aphärese, Prokope)

Birçok dilde bazı baş sesler yöresel olarak önce değişime uğrar sonra da kaybolur. Zaza Dilinde ön sesin düşmesine bariz örnek fiil öneki /ra/ dan /r-/ nin düşmesidir. Tarihi olarak bazı yörelerde kaybolan bu ses (3.1b, 3.1c) bazı yörelerde hala *y* /j/ şeklinde kullanılmaktadır. Misal açmak, sermek fiili *ra kerdıs à ya kerdıs à a kerdıs*. Bu fiilin her üç varyantı da farklı yörelerde kullanım bulmaktadır.

Kuzey lehçesinde başında /h-/ olan birçok kelimenin ilk sesi güney lehçesinde

düşer. Kuzeydeki *hard* kelimesi güneyde *erd* e dönüşür. Kelimenin başında buna benzer farklı ses düşmeleri de mevcuttur.

III. Kelime ortasında ses düşmesi.

Bazı güçlü seslerin diğer sesleri asimile etmesi sonucu kelimenin ortasındaki sesler de düşebilmektedir. Kuzey lehçesinde filin şimdiki zaman ekine şahıs takısı da geldiği zaman bazan fonolojik ses düşmesi yaşanır. Misal Kuzey Lehçesinde 1. çoğul şahıs çekiminde ses asimilasyonu yaşanır. /-ime/ ekindeki nasal /m/ önündeki aynı şekilde nasal olan /n/ ye baskı yaparak düşmesine neden olur. Bir kelime içerisinde iki nasal sesi söylemek oldukça zor olduğundan dil pratik bir yol seçer ve nasal seslerin sayısını azaltır.

(K) ma vanime	--> ma vame 'biz söylüyoruz'
(K) ma sonime	--> ma some 'biz gidiyoruz'
(K) zımbeli	--> zımeli 'büyük'

İki sesin çatışmasında baskın olan sesler diğerlerini asimile eder. zımbeli 'büyük' kelimesinde daha güçlü olan nasal /-m/ sesi daha zayıf olan patlamalı /-b/ sesini etkileyerek kelimeyi *zımeli*'ye dönüştürür. Benzeştirme sadece yanındaki sesle sınırlı kalmaz bir sonraki sese de yansiyabilir. *Dest* 'el', *deşti* 'eller' kelimesinde çoğul eki /-i/ iki ses geriye giderek /-s/ /-ş/ dönüşümünü sağlamaktadır. Bu üç temel fonolojik sürecin dışında daha farklı değişim ve dönüşümler de mevcuttur.

a. Birkaç kelimedenden bir kelime türemesi:

(K) ma az çı zonon	--> maaçon 'ben nerden bileyim'
(K) çê rızıyae	--> çêrızyae 'evi yıkılasıca'

b. Birçok sesin bir anda düşmesi:

(K) ravêr(i)	--> avê 'önce' hem baştaki ses hem de arkadaki ses kaybolmaktadır.
(K) Tüyer-e	--> Tüye 'dut ağacı'
(K) Sayer-e	--> Sae 'elma ağacı'

Yukarıdaki örneklerde Kuzey Lehçesi esas alınmıştır. Buna benzer güney lehçesinde de ses düşmeleri mevcuttur. Çok kısa sürede gerçekleşmeyen bu fonolojik değişimlerin tarihi bir gelişimi vardır. Asimilasyon 'benzeşme', disimilasyon 'ayrıklaşma' vb. çeşitli fonolojik süreçler aracılığıyla seslerin dönüşüm ve düşmesi sağlanmaktadır.

2.2 Art Damaksıl Patlamalarının Tarihi Değişimi

Güney Lehçesindeki arka damaklılar kuzey lehçesinde kısmen damaklaştırılmıştır. Damaklaştırma bu sesleri tamamen kapsamamakta, sadece belli başlı birkaç kelimedede kendini göstermektedir.

Güney

kêber 'kapı'

kil 'kil'

gan 'can'

ga 'öküz'

ko 'dağ'

Kuzey

çêver 'kapı'

çile 'kil'

can 'can'

ga 'öküz'

ko 'dağ'

Orta irani dönemle gerçekleşen (Gippert 2011) k[k] à ç[ç]; g[g] à c[ç] dönüşümü sınırlı sayıdaki birkaç kelimenin etimolojisi ile ilgilidir. *Keber*, *kil*, *gan* kelimeleri dönüşürken *ga* ve *ko* kelimeleri aynı kalmıştır. Bu iki sesteki dönüşüm önünde ince ünlü gelen kelimelerde gerçekleşirken bu alandaki tüm kelimeleri kapsamaz. Güney lehçesindeki *kilar* 'depo' kelimesi kuzeyde *çilar* a dönüşmemiştir. *Ciran* 'komşu', *çi* kelimesi her iki lehçede de aynıdır. Bu vesileyle bazı özelliklere sahip ünlülerden önce gelen *k* ve *g* sesleri dönüşmüştür sonucuna ulaşamaz. Değişen seslerden sonra çoğunlukla *ê* ve *i* olmasına rağmen bu dönüşüm aynı nitelikteki bütün kelimelere yansımamıştır.

3 Morfoloji**3.1 Zaman**

Zaza Dilinde morfolojik beş zaman bulunmaktadır. Gelecek zaman fiil köküne gelen herhangi bir ek ile yapılmaz. Form olarak şimdiki zamanla aynı olan gelecek zaman, zarflar eklenerek oluşturulur. Güney Zazacasının belli yörelerinde (Siverek, Gerger, Çermik) *do* kelimesi istek kipi ile birleştirilerek gelecek zaman oluşturulur. Misal: *Ez do bı-wan-i* 'ben okuyacağım'. Aşağıdaki örneklerde zamanlar karşılaştırılmıştır. Aşağıdaki örneklerdeki kısaltmalar şöyledir: PRES: Present, PAST: Past, PERF: Perfect, İMP: Imperfect, PPER: Past Perfect, PREV: Preverb, KS: Kaynaştırma sesi.

(3.1) Zamanlar**a. Waxto nıkae - present - şimdiki zaman**

Xıdır-Ø Hesên-i vin-en-o (G) Xıdır-Ø Hesên-i vin-en-o (K)

Hıdır.REC Hasan-OBL görmek_{PRES}-PRES-3sgM

'Hıdır Hasanı görüyor.'

b. Waxto ravêrde - past - dili geçmiş zaman

Server-i keber-Ø a kerd-Ø (G) Server-i keber-Ø kerd-Ø ra (K)

Server-OBL kapı-REC PREV açmak_{PAST}-3sgM

'Server kapıyı açtı açtı.'

c. Waxto qediaê - perfect - mişli geçmiş zaman

To keber-Ø a kerd-o (G) To çêver-Ø kerd-o ra (K)

2SG.OBL kapı-REC PREV açmak_{PAST}-PERF.3sgM

'Sen kapıyı açmışsın.'

d. Waxtê ravêrdeo nêqediaê - imperfect - bitmemiş geçmiş zaman

Dewız-un koli birna-y-ê (G) Dewız-u koli birn-ênê (K)

köylü-3PL odun.PL kesmek_{PAST}-KS-IMP

'Köylüler odun kesiyordu.'

e. Waxtê ravêrdeo qediaê - past perfect - miş'li geçmiş zamanın hikâyesi

Mı wı kitab-Ø wend-i-b-Ø (G) Mı o kitab-Ø wend-i bi-Ø (K)

1SG.OBL 3SG_M.NOM kitap-NOM okumak_{PAST}-PPER-olmak_{PAST}-3sgM

'Ben o kitabı okumuştum.'

Güney lehçesindeki zaman eklerinde en bariz ses kaybı *bitmemiş geçmiş zamanda* (3.1d) görülmektedir. /-êne/ güney lehçesinde sadece ê olarak belirir. Sadece kuzey lehçesinde geçmiş zaman ekleri /a/ olan fiillerin arkasına şahıs takısı geldiği zaman bu ses kaybolmaktadır. /-n/ ya da /-en/ eki standart olarak şimdiki zaman için kullanılırken geçmiş zaman ekleri farklılaşmaktadır. Eğer fiil kökü ünsüz ile bitiyorsa /-en/, ünlü ile bitiyorsa sadece /-n/ şimdiki zaman işlevini görür. Mişli geçmiş zamanın hikâyesinde (3.1e) ise *biyaene* 'olmak' fiili iki lehçede farklılık gösterir. Gramer işlevi üstlenen yardımcı fiil Güney Lehçesinde esas fiille birlikte ifade edilirken kuzey lehçesinde ayrı bir fiil olarak belirir. Bu makalede detaylarına inilmeyecek olan geçmiş zaman ekleri birçok gruptan oluşmaktadır: /-d/, /-t/, /-a/vb.

(3.2) Fiillerin geçmiş zaman takıları

a. <i>A kitabı nus-en-a</i> 'O yazıyor'	à <i>ae kitabı nuş*-t-i</i> 'O kitapları yazdı'.
b. <i>Pisinge leyru a-n-a</i> 'Kedi yavruluyor'	à <i>pisinge leyri ar-d-i</i> 'Kedi yavruladı'.
c. <i>Her çi vur-i-n-o</i> 'Herşey değişir'	à <i>her çi vur-ıya-Ø</i> 'Herşey değişti'.

* /s/ den sonra gelen /-i/ sesi /ş/ ye dönüşümü sağlamaktadır (krşz tablo 2.1).

3.2 Şahıs Zamirleri ve Fiil Çekimleri

Şahıs zamirlerinde 3. tekil ve 3. çoğulda küçük değişimler bulunmakla birlikte diğer zamirler aynıdır. Fiil çekim eklerinde ise en belirgin fark Kuzey lehçesinde eril/dişil ayırımı sadece 3. tekil şahısta yapılırken, güney lehçesinde 1. ve 2. tekil şahısta da cinsiyetler belirgin olarak ayırd edilir.

Tablo 3.1 Şahıs zamirleri ve fiil çekimi

		Güney Lehçesi			Kuzey Lehçesi		
ŞZ		Rct.	Obl.	Şahıs Tak	Rct.	Obl.	Şahıs Tak
1sg	e	ez	mı	-a	ez	mı	-une/ane
1sg	d	ez	mı	-a	ez	mı	-une/ane
2sg	e	tı	to	-ê/i	tı	to	-a
2sg	d	tı	to	-a	tı	to	-a
3sg	e	wı	yi	-o	o/u	oy	-o
3sg	d	ya	yê	-a	a	ae	-a
1pl		ma	ma	-i	ma	ma	-ime
2pl		şıma	şıma	-i	sıma	sıma	-ê
3pl		yi	yin	-i	i	ine/inu	-ê

(3.3) Çekim ekleri

Cinsiyet	Güney	Kuzey	Türkçe
dişil (1sg)	Ez nun poc-en-a	Ez non poz-en-une	Ben ekmek pişiriyorum
eril (1sg)	Ez nun poc-e-n-o	Ez non poz-en-une	Ben ekmek pişiriyorum
dişil (2sg)	Tı koli bırn-en-a	Tı koli bırn-en-a	Sen odun kesiyorsun
eril (2sg)	Tı koli bırn-en-ê	Tı koli bırn-en-a	Sen odun kesiyorsun
dişil (3sg)	Wı ye-n-o	O ye-n-o	O geliyor
eril (3sg)	Ya ye-n-a	A ye-n-a	O geliyor

Kuzey lehçesindeki çoğul eki uzun e /-ê/ güney lehçesinde vurgusuz ve zayıf bir /-i/ olarak karşımıza çıkar. Güney lehçesi bütün çoğul şahıs takılarını aynı ekle ifade ederken kuzey lehçesinde 1. çoğul /-ime/ olarak belirir. Kuzey lehçesindeki 1. tekil şahısın -u(ne)/ /-a(ne)/ şeklinde değişiklik göstermesi kuzeyde de bu ayırımın var olup sonradan kaybolduğuna dair bir işaret olarak değerlendirilebilir.

(3.4) 1. Tekil şahıs

Lehçe	Şive	Eril	Dişil
Kuzey	Erzigan	Ez wen-a ‘ben yerim’	Ez wen-a
Kuzey	Mamekiye	Ez wen-u	Ez wen-u
Güney	Siwerege	Ez wen-o	Ez wen-a
Güney	Piran	Ez wen-o	Ez wen-a

4 Sentaks

Sentaks da ilk olarak cümledeki öğeleri arasındaki ilişkileri tespit etmek için çeşitli kategoriler incelenir (fiil çekimi ‘agreement’, cümledeki ekseni ‘controller-pivot’ vs.). Daha sonra da ana cümle ile yan cümle arasındaki bağlantılar için farklı testler (eşgönderim ‘coreference’ vs.) uygulanır. Controller ve pivot bağlantılarının açığa çıkarılması bu sentaktik testlerin başında gelir. Böylece cümledeki ekseni netleştirir. Birbirine bağlanan iki cümlede controller ana cümlede belirir,

yan cümlede ise yerini pivota bırakır. Zaza Dilinde Controller'nın özne ile birebir ilişkisi vardır, özne aynı zamanda controller görevini üstlenir. Pivotun alanı herhangi bir lexem içermemesine rağmen gramer anlamında bir kategori olarak ele alınır, çünkü bu boş alanın ana cümledeki Controller ile birebir bağlantısı vardır. Bu iki öge arasından derin bağlantılar bulunmaktadır. Aşağıdaki örnek cümlelerde *i* özneyi *j* ise nesneyi temsil etmektedir.

(4.1) Controller Pivot

	CONTROLLER		PIVOT	
a.	Sayder- _i	lazek- _j	be-n-o	mektev, [_{i/*j}] ye-n-o
	Sayder-NOM	oğlan-OBL	götürmek _{PRES-PRES-3sgM}	okul, [_{i/*j}] gelmek _{PRES-PRES-3sgM}
	'Sayder oğlanı okula götürüyor,			[_{i/*j}] geliyor.'
	'Sayder take the boy to scholl,			[_{i/*j}] come.'
	CONTROLLER		PIVOT	
b.	Sayder- _i	lazek- _Ø	berd- _Ø	mektev, [_{i/*j}] am-e
	Sayder-OBL	oğlan-NOM	götürmek _{PAST-3sgM}	okul, [_{i/*j}] gelmek _{PAST-3sgM}
	'Sayder oğlanı okula götürdü,			[_{i/*j}] geldi.'
	'Sayder took the boy to scholl,			[_{i/*j}] came.'
	CONTROLLER		PIVOT	
c.	Sayder- _Ø	lazek- _j	be-n-o	mektev, [_{i/*j}] ke-n-o
	Sayder-NOM	oğlan-OBL	götürmek _{PRES-PRES-3sgM}	okul, [_{i/*j}] yapmak _{PRES-PRES-3sgM} sınıf
	'Sayder oğlanı okula götürüyor,			[_{i/*j}] sınıfa koyuyor.'
	'Sayder take the boy to scholl,			[_{i/*j}] put in the class room.'
	CONTROLLER		PIVOT	
d.	Sayder- _i	lazek- _Ø	berd- _Ø	mektev, [_{i/*j}] kerd- _Ø sınıf
	Sayder-OBL	oğlan-NOM	götürmek _{PAST-3sgM}	okul, [_{i/*j}] yapmak _{PAST-3sgM} sınıf
	'Sayder oğlanı okula götürdü,			[_{i/*j}] sınıfa koydu.'
	'Sayder took the boy to scholl,			[_{i/*j}] put in the class room.'

Sentaksı akuzatif olan dillerde controller özne iken, ergatif dillerde bu görevi genellikle nesne üstlenir. Zaza Dili yarı ergatif bir dildir, morfolojisi ergatif özellikler içerirken sentaksı tamamen akuzatifdir (Arslan 2016). Yukarıdaki (4.1) örneklerinde bu morfolojik ve sentaktik ayrıklık görülebilir. Fiil geçmiş zamanda nesneye göre çekilmesine rağmen (4.1b), (4.1d) özne (i) eksen görevini nesneye devretmemektedir. Yan cümlede silinen öge düzenli olarak bütün zamanlarda öznedir. Ana ve yan cümlenin fiilinin geçişli olması ve yan cümlede her iki ögenin söylenmemesi

bu işlevi değiştirmez. (4.1.d) *Sayder*'in *mi oğlanı* ya da *oğlanın mi Sayder*'i sınıfa koyduğu dili konuşan açısından her zaman nettir ve cümlenin ekseni öznesidir.

4.1 Fiil Öneklerini Kullanımı

Yapılan diğer sentaktik testlerde (Öge silme, Controller-Pivot ilişkisi) lehçeler arasında bir farklılık gözlenmiştir. Cümle öğelerini dizilimi açısından dikkat çeken en önemli özellik fiil öneklerini kullanım biçimidir. Güney lehçesinde bazı fiil ekleri fiilden önce yer alırken, kuzeyde ise çoğunlukla fiilden sonra yer alır (krş. Tablo 3.1). Bu fiil öneklerini gruplar halinde incelemek gerekmektedir. Fiillerin önekleri isim, sıfat, zamir, partikel vb. kelime gruplarına ait olabilir ve birden fazla öğeden de oluşabilir. Ayrıca fiilin önekinin yerine herhangi bir nesnenin gelip gelemeceğinin de rolü büyüktür. Fiil önekleri hiçbir zaman öznenin yerine gelmezler, onun gramer işlevini yerine getiremez, sadece direk nesne veya endirek nesneyi temsil edebilirler. Aşağıdaki örneklerde ilk örnekler güney lehçesinden, sonrakiler ise kuzey lehçesindedir.

(4.2) İsimler

a. (G) Xıdırı kitab kê de ca verdae	(K) Xıdırı kıtav çê de ca verda	'Hıdır kitabı evde bıraktı'.
b. (G) Malimun dersi day	(K) Malimu derşi day	'Öğretmenler ders verdi'.
c. (G) Kuf est nani	(K) Kufe estê noni	'Ekmek küflendi'.
d. (G) Heseni keyf kerd	(K) Heseni çêf kerd	'Hasan keyiflendi, sevindi'.

Fiil önekleri olan isimler iki lehçede de fiilden önce yerini alır. Bazı fiillerde bu önekler fiile yeni anlam katarlar bazan da anlamını derinleştirirler. İsim olan öneklerin anlamları fiilin asıl anlamını değiştirmiyorsa bunları önek olarak değerlendirmek mümkün değildir. Misal: *hêga ramutene* 'tarla sürmek' de *hêga* 'tarla' önek değildir.

(4.3) Sıfatlar

a. (G) Firaze şıt germ kerd	(K) Firaze sıt kerd germın	'Firaz sütü ısıttı'.
b. (G) Cil qılêrın bi	(K) Kinci bi qılêrın	'Elbiseler kirlendi'.
c. (G) Malim herey kewt	(K) Malim kewt herey	'Öğretmen gecikti'.

Sıfat olan fiil önekleri her iki lehçede kelime diziminde farklı konumlandırılmaktadır. Kuzeyde fiilden sonra güneyde ise fiilden önce yer alırlar.

(4.4) Zarflar

a. (G) Ya ewro şıye kar	(K) A ewro şıye kar	‘O bugün işe gitti’.
b. (G) Yi zaf pêt va	(K) Ey zof pêt va	‘O çok hızlı söyledi’.
c. (G) Sefkan nıka waneno	(K) Sefkan nıka waneno	‘Sefkan şimdi okuyor’.
d. (G) Kam ewro nêomo?	(K) Kam ewro nêamo?	‘Bugün kim gelmemiş?’.

Zarfların cümle içindeki konumu her iki lehçede aynıdır. Zaza Dilinin kelime dizilimi sabit olduğundan istisnalar dışında öğelerin yerleri değişmez.

(4.5) Yön partikelleri

a. (G) Xıdır ra kewt	(K) Xıdır kewt ra	‘Hıdır uyudu’.
b. (G) Merdım ro ništo	(K) Mordemek ništo ro	‘Adam oturmuş’.
c. (G) Firaz adır we kerd	(K) Firaze adır kerd we	‘Firaz ateşi yaktı’.
d. (G) Heseni do de verda	(K) Heseni do verda de	‘Hasan ayrıntı döktü’.

Bütün yön partikellerinde fiil öneki kuzey lehçesinde fiilden sonra gelirken, güney lehçesinde fiilden önce gelir. Zamirler çok çeşitliliklerinden dolayı bu makalede incelenmemiştir. Farklı zamirler cümlenin farklı yerlerinde konumlanmakta, bundan ötürü standart bir zamir söylemi geliştirilmemiştir.

Ekler**Ek-1: Zaza Dilinin Fonetik Alfabeti (Arslan 2016:213)**

Letter	IPA	north	south	voice	Articulation	Example
A a	[a]	+	+	+	open, back, unrounded	asme ‘ay’
B b	[b]	+	+	+	plosive, bilabial	bervi ‘şahit’
C c	[dz]	+	-	+	affricate, alveolar	cor ‘yukarı’
	[dʒ]	+	+	+	affricate, palato-alveolar	cêr ‘aşağı’
Ç ç	[ts]	+	-	-	affricate, alveolar	çıla ‘lamba’
	[tʃ]	+	+	-	affricate, palato-alveolar	çêneke ‘kız’
Ç̇ ç̇	[tsʰ]	+	-	-	affricate, ejective	çem ‘ırmak’
	[tʃʰ]	+	-	-	affricate, ejective	çıraene ‘gıcırdamak’
D d	[d]	+	+	+	plosive, alveolar	dest ‘el’
E e	[ɛ]	+	+	+	open mid, front, unrounded	estene ‘atmak’
Ê ê	[e]	+	+	+	close mid, front, unrounded	dês ‘duvar’
F f	[f]	+	+	-	fricative, labio-dental	fek ‘ağız’
G g	[g]	+	+	+	plosive, velar	gule ‘gül’
H h	[h]	+	+	-	fricative, laryngal	hengure ‘üzüm’
Ĥ ĥ	[h̥]	-	+	-	fricative, pharyngal	heş ‘ayı’
I i	[i]	+	+	+	close, back, unrounded	tıvar ‘güven’
Î î	[i]	+	+	+	close, front, unrounded	Iqrar ‘yoldaşlık’
K k	[k]	+	+	-	plosive, velar	kal ‘pişmemiş’
Ķ ķ	[kʰ]	+	+/-	-	plosive, ejective	qal ‘yaşlı’
L l	[l]	+	+	+	lateral, alveolar	lew ‘dudak’
M m	[m]	+	+	+	nasal, bilabial	meře ‘fare’
N n	[n]	+	+	+	nasal, alveolar	nast ‘tanıdık’
O o	[o]	+	+	+	close mid, back, rounded	olvoz ‘arkadaş’
P p	[p]	+	+	-	plosive, bilabial	poř ‘saç’
Ṗ ṗ	[pʰ]	+	+/-	-	plosive, ejective	puđi ‘dişeti’
Q q	[q]	+	+	-	plosive, uvular	qor ‘bacak’
R r/	[r]	+	+	+	trill, alveolar	radon ‘radyo’
Ř ř	[r̥]	+	+	+	apikal, alveolar	bır ‘orman’
S s	[s]	+	+	-	fricative, alveolar	sare ‘kafa, baş’
Ş ş	[ʃ]	+	+	-	fricative, palatoalveolar	şêne ‘göğüs’
T t	[t]	+	+	-	plosive, alveolar	tüye ‘dut’
Ṫ ṫ	[tʰ]	+	+/-	-	plosive, ejective	tüye ‘baykuş’
U u	[u]	+	+	+	close, back, rounded	sur ‘kırmızı’
Ü ü	[y]	+	+/-	+	close, front, rounded	cüamerđ ‘adam’
V v	[v]	+	+	+	fricative, labio-dental	vore ‘kar’
W w	[w]	+	+	+	approximant, bilabial	welat ‘ülke, memleket’
X x	[x]	+	+	-	fricative, velar	xanım ‘hanım’
Ẃ ẃ	[x̥]	+	+	+	fricative, velar	Ẃezale ‘ceylan’
Y y	[j]	+	+	+	approximant, alveopalatal	yar ‘yar’
Z z	[z]	+	+	+	fricative, alveolar	zan/zon ‘dil’
Ż ż	[zʰ]	+	+	+	fricative, alveopalatal	zia ‘kuru’

Kaynakça

- Arslan, İlyas. 2016. *Ergativität und Verbfunktionalität in der Zaza Sprache*. Doktora Tezi: https://docserv.uni-duesseldorf.de/servlets/DerivateServlet/Derivate-39270/Arslan_Dissertation_Submit_Bib_A1.pdf.
- Arslan, İlyas. 2017. Zaza Dilindeki ergatif sistemin tarihi gelişimi. *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4(8): 63-87.
- Gippert, J. 2008. Zur dialektalen Stellung des Zazaki. *Die Sprache* 47/1, 2007/2008: 77-107.
- Keskin, Mesut 2008. *Zur dialektalen Gliederung des Zazaki*. <http://publikationen.uni-frankfurt.de/volltexte/2009/6284/> (Ocak 2010).
- Pamukçu, Fahri. 2001. *Gramerê Zazaki: zuwanrêznayi*. İstanbul: Wejyiyaişê Tiji.
- Paul, Ludwig. 1994. Die Zaza-Sprache und ihre Stellung. In *Ware 6* (Zeitschrift für Zaza-Sprache und Kultur), Baiersbronn, 1994, S. 46-49.
- Paul, Ludwig. 1998. Zazaki. Grammatik und Versuch einer Dialektologie. *Beiträge zur Iranistik* 18. Wiesbaden: Ludwig Reichert Verlag.
- Selcan, Zülfi. 1998. *Grammatik der Zaza-Sprache: Nord-Dialekt (Dersim-Dialekt)*. Berlin: Wissenschaft & Technik.
- Todd, T.L. 2002. *A grammar of Dimili: also known as Zaza*. Stockholm: Iremet Förlag. Online Ausgabe (2008): www.zazaki.de/english/T.L.Todd-AGrammarofDimli.pdf.
- Van Valin, Robert D., Jr. 2005. *Exploring the Syntax–Semantics Interface*. Cambridge [ua]: Cambridge University Press.